

94(477)
К 78

Петро
КРАЛЮК

КОЗАЦЬКА МІФОЛОГІЯ УКРАЇНИ:

ТВОРЦІ ТА ЕПІГОНИ

 FOLIO

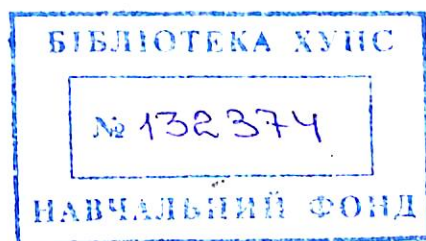

Петро КРАЛЮК

94(477)
К 78

КОЗАЦЬКА МІФОЛОГІЯ УКРАЇНИ:

ТВОРЦІ ТА ЕПІГОНИ

Харків
«ФОЛІО»
2017

УДК 821.161.2.09+82-343(477)
ББК 82(4Укр)-440+63.3(4Укр)
К77

Художник-оформлювач
О. А. Гугалова

ISBN 978-966-03-7605-2

© П. М. Кралюк, 2016
© О. А. Гугалова, художнє оформ-
лення, 2016

Криши,
ламай,
трохи стереотипи!
Вони кричать, пручаються, — ламай!
Хоч давня звичка з профілем Ксантиппи
Благає, плаче, просить: «Не займай!»

Ліна Костенко

Інтродукція

Так сталося, що поняття «українець» часто ототожнювалося з поняттям «козак». У передмові до двотомника «Історія українського козацтва», який був виданий під егідою Національної академії наук України, читаємо таке: «Козацтво й Україна, козацтво і український народ... Ці поняття здавна перебували в одному асоціативному ряду. Адже через історію козацтва, по суті, переломлювалася ціла епоха в минулому України та її народу»¹. Правда, таке ототожнення козацтва й українського народу не завжди є коректним. Значна частина територій України не знала козацтва. До того ж це, як правило, території, де рівень національної свідомості відносно високий (області Західної України). Натомість у «козацьких регіонах» ця свідомість є порівняно низькою (наприклад, Запорізька область, де знаходилося «серце» українського козацтва — Запорозька Січ). Звісно, можна відшукати чимало причин для пояснення цього явища. Та факти засвідчують: козаки відносно легко втрачали етнічність, забуваючи про своє українство. Прикладом у цьому плані можуть бути нащадки запорожців — кубанські козаки, а також козаки задунайські, які опинилися на території Добруджі. Навіть жителі Стародубщини, цієї батьківщини «українського козацького націоналізму», забули про своє українське походження. До речі, батько першої дружини Володимира Путіна, Людмила (Шкрєбневої), родом із цього регіону². Проте вона ніколи не демонструвала своєї українськості.

Такі «парадокси» змушують замислитись, наскільки коректним є ототожнення козацтва і українства. І чи не є таке ототожнення більше плодом міфотворчості, ніж відображенням справжніх реалій?

Але повернімося до цитованого нами видання. «Справді, — читаємо в ньому, — на певному етапі історичної еволюції саме козацтво почало відбивати загальні тенденції та закономірності розвитку українців як окремої етнічної спільноти. Хоч яку б сферу життя ми не взяли, козацтво залишило в ній помітний репрезентативний слід». А далі говориться про вагомий і, зрозуміло, позитивний внесок козацтва в економічне життя, виробничі відносини, соціальний розвиток. Козацтво, виявляється, «започаткувало новий етап у державотворчому процесі». Також «вагомим був внесок козацтва у духовний

¹ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — 2-е вид. — К., 2011. — Т. 1. — С. 5; див. також: Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991; Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995.

² https://ru.wikipedia.org/wiki/Путина,_Людмила_Александровна.

розвиток українського народу». У згаданому виданні також ідеться про те, що козацтво підтримувало братський рух, шкільну освіту, православні церкви й монастирі. «Важко переоцінити значення козацького стану в розвитку визвольного руху та соціальної боротьби народних мас. ...козацтво відіграло визначну роль у справі збереження українського етносу»¹. Чесно кажучи, в цих твердженнях часто зустрічається намагання видавати бажане за дійсне. Наприклад, чи можна безапеляційно твердити про підтримку козацтвом міщанського братського руху й шкільництва? Не все було так просто й однозначно. Зрештою, не такою вже однозначно позитивною була роль козацтва в розвитку економіки, суспільних і політичних відносин, церковного життя. Радше, навпаки, козацтво ставало силою, яка консервувала архаїчні відносини й противилась модернізації суспільства.

Правда, аби зберегти видимість об'єктивності, в книзі зазначено: «Було б несправедливо замовчувати тіньові сторони козащини. Адже добре відомо, що в ній (особливо на ранніх етапах) був достатньо відчутним розбійницький елемент; анархічні настрої, що час від часу охоплювали як низи, так і верхівку козацького товариства, деструктивно впливали на стабільність у суспільстві, вступали в конфлікт з існуючими політичними структурами»².

Однак такі зауваги — це, радше, виняток, аніж правило. І вони тонуть у морі суцільного позитиву. Автори «Історії українського козацтва», як і багатьох інших «козакознавчих» видань³, свідомо чи несвідомо, використовуючи наукову форму, транслиють козацький міф.

Навіть можна сказати так: у цьому виданні вказаний міф (звісно, в сучасному розумінні) представлений у повному обсязі.

Отже, козаки — творці української нації. Тому українець і козак, вважайте, одне й те саме. Козацтво є «стрижнем» ідентифікації українців, відрізняє їх від сусідніх народів — передусім поляків та росіян. Згідно

з цим поглядом, козацтво справило позитивний, власне прогресивний, вплив на розвиток українського народу, на його господарське, соціальне, політичне, культурне й релігійне життя. Словом, воно є своєрідним ідеалом для українця, його «візитною карткою» в світі. При цьому негативні риси козацтва опиняються в тіні й замовчуються.

Звісно, козацький міф не є чимось сталим. Сформувавшись загалом на початку XVII ст. в середовищі ієрархів Теофанового свячення, він зазнавав помітних змін відповідно до трансформації українського соціуму. Чимало для розвитку цього міфу зробили козацькі літописці. У період романтизму поширення набула «Історія русів», під вплив якої потрапили багато російських та українських діячів культури (Кондратій Рилєєв, Олександр Пушкін, Тарас Шевченко та інші)⁴. Романтична інтерпретація козацького міфу, подана в цій «Історії...», знайшла широке поширення як у художньо-літературних творах, зокрема у відомій повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя, так і в творах історіографічного характеру в середині XIX — на початку XX ст. Ідеї романтизму живили ідеологію націоналізму (в широкому значенні цього слова). Романтизм виростив націоналізм. Відповідно, козацький міф трансформувався в міф національний. І, безперечно, відіграв помітну роль у «національному відродженні», власне в українському національному русі Нового часу.

¹ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — 2-е вид. — Т. 1. — С. 5.

² Там само.

³ Нині в Україні функціонують різні науково-дослідні структури, зокрема інститути козацтва в Києві й Харкові, які продукують відповідну літературу. Див.: http://www.history.org.ua/?termin=Naukovo_tsentr; https://uk.wikipedia.org/wiki/Харківський_науково-дослідний_інститут_козацтва.

⁴ Плохий С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперії. — К., 2013.

Також у період романтизму бачимо боротьбу за козацький міф, яку вели представники не лише української культури, а й культур російської та польської. Щодо останньої, то тут козацькими міфотворцями стали не лише представники т. зв. української школи в польській літературі (Тимко Падура, Богдан Залеський та інші), а й один із найвідоміших польських поетів-романтиків Юліуш Словацький¹. У певному сенсі це було змагання за «душу» українського народу. В силу того, що російська культура в XIX ст. була культурою імперською й мала значну державну підтримку, в цій «битві» лідирували росіяни. Тому козацький міф увібрав у себе чимало русофільських елементів. Зрештою, русофілство цього міфу мало глибокі корені — ще в козацькому літописанні XVIII ст. Адже це літописання створювалося на підконтрольній Росії Лівобережній Україні в середовищі козацької старшини, яка стояла на лояльних позиціях щодо російського самодержавства. Звідси й русофілство козацьких літописів, яке частково по естафеті передалося й «Історії русів», й козацьким міфотворцям XIX ст.

У XX ст. так само маємо боротьбу за козацький міф. З одного боку, його намагалися використати національно (чи навіть — націоналістично) налаштовані українці. Для них «козацька слава», інтерпретована у відповідному національному дусі, ставала однією з найважливіших цінностей, своєрідним оберегом українства. Так, під час Першої світової війни на боці Австро-Угорщини проти Росії воювали загони Українських січових стрільців, сформовані переважно із галичан². Уже сама назва цієї військової формації апелювала до козацьких традицій. Хоча насправді цих традицій у Галичині не було. Тут якраз маємо справу з козацьким міфом. Останній отримав особливий розвиток у середовищі українських націоналістів Галичини та Волині в міжвоєнний період. Це, зокрема, було пов'язано з тим, що тоді головним їхнім противником була польська влада. А козацький міф легко надавався для антипольської інтерпретації. У певному сенсі продуктом козацького міфу, поєднаного з українським націоналізмом, можна вважати такі «дивні» утворення, як «Карпатська Січ» та «Поліська Січ». Відомо, що на теренах Закарпаття, де в 1939 р. з'явилася «Карпатська Січ», жодних козацьких традицій не існувало. Тому поява тут утворення з такою назвою виглядає дещо незвично. Як і незвично виглядає з точки зору історичної традиції поява в 1941 р. на Волинському Поліссі «Поліської Січі» Тараса Бульби-Боровця — на Поліссі козацтва не існувало, а якщо й приходили сюди козаки, то переважно з грабіжницькою метою. Показово, що керівник цієї «Січі» спеціально в своєму прізвищі використовував ім'я міфічного козацького персонажа Тараса Бульби.

Козацький міф знайшов значне поширення серед воїнів Української повстанської армії. Багато хто з них брав собі за псевдо імена козацьких героїв. Серед упівців поширювалися пісні, оповідання, в яких прославлялися козаки. Міфологізований козацький героїзм ніби слугував зразком для українських повстанців.

Водночас за козацький міф змагалися радянські ідеологи. Вони інтерпретували його в соціальному плані — як боротьбу народних мас (козаків разом із селянами) проти панів-поневолювачів. Водночас робився акцент на тому, що українське козацтво прагнуло «возз'єднання» із «братнім російським народом». Особливо ця тема актуалізувалася в 50-х роках XX ст., коли в 1954 р. в СРСР широко відзначалося 300-ліття Переяславської Ради. Зв'язок козацтва із «возз'єднанчим» Переяславом став «аксіомою» в радянській

¹ Kozak S. Polacy i Ukraińcy w kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu. — Wars., 2005.

² Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність. — Каліш, 1932; Пинецький С. Українське Січове Стрілецьтво. — Нью-Йорк, 1956; Хома І. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність і збройна боротьба Січових Стрільців у 1917—1919 рр. — К., 2011.

літературі. Не відкидалися в ній і антипольські аспекти козацької міфології. Останні особливо активно використовувалися напередодні й під час Другої світової війни. Саме тоді в радянській літературі розпочалася героїзація особи Богдана Хмельницького як борця в польському поневоленні¹. Водночас героїзація цього гетьмана, як і козаків загалом, мала в цей період для радянської пропаганди суто прагматичне значення. «...Під час Другої світової війни, — справедливо зазначав знаний дослідник українського козацтва Любомир Винар, — большевицький уряд відносно злагіднив цензуру над історичними працями советських істориків, бажаючи нав'язати й порівняти боротьбу червоної армії із славним козацьким військом. Це був виразно тактичний хід із розрахунком на розбудження патріотизму серед українського населення»².

Намагалися козацький міф використовувати й українські дисиденти-шістдесятники. Особливо це стосується Ліни Костенко³, яка в своїх творах («Маруся Чурай», «Берестечко» та ін.) всіляко героїзувала козацтво, надаючи йому «дисидентського характеру». Для шістдесятників козацький міф став елементом їхньої опозиційності радянському режимові.

У роки української незалежності цей міф отримав нове дихання. Акцент робився не лише на тому, що козацтво «творило українство», а й на тому, що ніби воно було носієм української державницької традиції, тобто предтечею сучасної Української держави⁴. Чи не найінтенсивніше культивування козацького міфу здійснювалося за часів президентства Віктора Ющенка. Правда, іноді це культивування починало набирати пародійних форм — особливо тоді, коли втрачалося почуття міри, що й викликало несприйняття в суспільстві. У такій ситуації міф ніби «поїдав сам себе».

Сучасний український козацький міф — своєрідний синтез. Він увібрав і початкові уявлення про козаків як захисників українських земель, і романтичні уявлення про них як героїв, і «національні», «соціальні», «державницькі» образи козаків, і представлення їх як «оборонців православної віри» тощо.

Не можна сказати, що цей міф не відповідає певним реаліям. Зрештою, будь-який міф мусить мати реальну основу. Але міф (і в цьому його сила) часто видає бажане за дійсне. А цим бажаним є те, на що чекають люди, що вони охоче сприймають. Міф ніби задовольняє бажання. І тут козацька міфологія аж ніяк не є винятком.

Основне завдання цієї праці — прослідкувати генезу й еволюцію козацького міфу. При цьому автор не збирається з'ясовувати, наскільки ті чи інші міфоло-

геми відповідали реальному стану речей. Хоча в деяких випадках так чи інакше доведеться звертатися до документів, історичних матеріалів, аби відтворити «реальну картину». І все ж, прошу пам'ятати, це не історія козацтва. Це — історія козацької міфології.

Хоча ця історія не менш цікава і не менш «реальна», ніж «справжня» історія українського козацтва.

Оскільки робота розрахована на порівняно широке коло читачів і має елементи «науково-популярності», автор свідомо уникав цитування деяких матеріалів мовою оригіналу (староукраїнською, латинською, польською, російською), використовуючи уже існуючі переклади або вдаючись до перекладів власних. Сподіваюся, що наукові пуристи з розумінням поставляться до такої практики.

¹ Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К., 2008.

² Винар Л. Козацька Україна. — К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. — С. 488—489.

³ Брюховецький В. С. Ліна Костенко: Нарис творчості. — К., 1990.

⁴ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — 2-е вид. — К., 2011. — Т. 2. — С. 478—494.

Розбійники чи оборонці України?

«Таїни» генези козацтва українського

Виникнення українського козацтва — «таїна за сімома печатями». У різних історичних працях маємо міркування, які, узгоджуючись між собою в деяких моментах, водночас різняться одне від одного. Існує низка гіпотез¹ із цього питання, які можна розбити на три групи.

Перша — «тюркські теорії». Передусім хозарська теорія, яка набула поширення ще в XVIII ст. і згідно з якою козаки беруть початок від давніх тюрків-хозар, що в ранньосередньовічний період проживали в українських степах. Є ще кілька теорій, які пов'язують виникнення козацтва з тюркськими кочівниками цього степового регіону. Зокрема, предтечами козаків бачили чорних клобуків Поросся, черкесів із Тмутаракані (звідси ніби пішла назва міста Черкаси), зрештою татар, які були поселені за князів Володимира Ольгердовича й Вітовта на Київщині, де вони перемішались з місцевою бродячою людністю.

Поряд із теоріями, які виводять козацтво з неслов'янських кочових етносів, є друга група теорій, які, навпаки, говорять, що українське козацтво започаткували слов'яни — предки українців. Згідно з однією з таких теорій, предтечами козацтва є вічові громади Київської Русі, котрі в часи існування Великого князівства Литовського ніби перетворилися на військово-службові колективи. У давньоруському періоді вбачають витoki козацтва прихильники бродницької теорії. На їхню думку, козацтво бере свій початок від бродників — слов'янського населення, яке в часи Київської Русі мешкало у степових районах пониззя Дунаю. Згідно з іншою, т. зв. болохівською теорією, українську козаччину започаткували мешканці Болохівської землі (Поділля), що після татарського завоювання вийшли з-під влади місцевих руських князів й добровільно підпорядкувалися ординцям. Останнім часом набула поширення боярська теорія, відповідно до якої кістяк українського козацтва становили нащадки колишніх давньоруських бояр, що не змогли отримати статус шляхтичів.

Маємо також низку соціальних теорій походження козацтва. Найбільш поширеною з них є т. зв. утікацька теорія, згідно з якою козацтво сформувалося в результаті загострення соціальної конфронтації, котра змушувала залежних від феодалів-експлуататорів селян утікати на «неосвоєні» землі. Ще одна соціальна теорія, ухидницька, базується на думці, що Дніпровський Низ був привабливим для риболовецьких та мисливських промислів. У результаті цього тут формувалися промислові ватаги, які й поклали початок козацтву. Існує також сторожова теорія, згідно з якою козацтво сформувалося з військових сторожових загонів, котрі за часів Великого князівства Литовського, особливо в часи правління князя Вітовта, спеціально створювалися владою на землях пограниччя для оборони від татарських набігів.

Звісно, цей поділ на теорії походження козаччини має дещо умовний характер. Часто дослідники комбінували вказані теорії, поєднуючи їх.

Тепер поглянемо, як питання походження українського козацтва трактувалося представниками провідних напрямів української історіографії. Знаний український історик

¹ Аналіз літератури, де розглядаються різні теорії походження козацтва, поданий у розвідці Любомира Винара «Огляд історичної літератури про початки української козаччини». Див.: Винар Л. Козацька Україна. — К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. — С. 466—497. Див. також: Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — К.; Запоріжжя, 1997.

ідею». Тут, радше, працюють інші ідеологеми — переважно націоналістичного характеру. Образи козаків, які виникають в уяві при згадці про сучасну війну на Сході, — це козаки російські чи русифіковані.

Чи не є це свідченням того, що українська козацька міфологія відійшла у минуле? Схоже, вона вже не здатна викликати тих патріотичних почуттів, як це було раніше, і надихати на подвиги. «Козацьку славу» можна спокійно покласти на полицю історії. Комуś від цього щемітиме серце. Адже доведеться розставатися з тим, що вважалося близьким і надзвичайно цінним.

Ми розстаємося з анархічною традицією, яка нас «визволила», але яка нас і погубила. Бо ж вона часто ставала на заваді українського державотворення. Тепер ми можемо й повинні шукати конструктивні ідеї, які б могли консолідувати державу. Це непросто. Але це треба робити. І козацький міф тут нам не стане в пригоді.

Зміст

Інтродукція	3
Розбійники чи оборонці України?	7
«Таїни» генези козацтва українського	7
Реальне козацтво	12
Реальний та легендарний Байда-Вишневецький	18
Погляд з князівського двору	30
Легендарний цар Наливай	37
Козацький біскуп	43
Прагматичний Еріх Лясота	47
Оборонці християнства, західного зокрема	53
Об'єктивний Боплан?	64
Нащадки Старої Русі	67
Ранньомодерний дискурс козацький: бажане і дійсне	85
Роки, що змінили Україну	85
Мовчання пастирів	100
Чернігівські «козакофіли»	104
Безсторонні літописці	110
Міфи від Павла Халебського	119
Літопис Самовидця: без апологетики	123
Козацький літопис Григорія Грабянки	132
Козацький апологет Самійло Величко	152
Козацьке слово поетичне	157
Побутописець Климентій Зіновіїв	175
Козацький фольклор	177
Деконструктори й реконструктори козацької міфології	187
Тягар імперії	187
Москаль-чарівник	201
Іван Котляревський: критик чи апологет козащини?	210
Іронічний Квітка-Основ'яненко	220
«Історія русів»: початок нового козацького міфотворення	224
Козацький міф і «український проект»	233
Романтизм по-українськи	233
«Книги биття українського народу»: козаки як месії	237
Чи був Тарас Шевченко козакофілом?	244
Пантелеймон Куліш: від козакофільства до козакофобства	253

Той, що не поступився принципами	263
Хлопоманське козакофільство	271
Об'єктивний Грушевський	276
Козацький «батько»	281
Козакофільська белетристика	289
Той, хто зробив з козаків державників	296
Галицьке козакофільство	299
Українське козацтво: російські інтерпретації	308
Популярний «Козак-віршотворець»	308
Російський українець?	311
Ай да Пушкін	314
Подвійний Гоголь	318
Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві — практичне втілення російського козакофільства?	339
«Полонізовані» козаки	341
Польська романтична Україна	341
Юліуш Словацький: пошук вимріяної України	345
І турок, і козак	349
Генрик Сенкевич: кінець польського козакофільства	353
XX — початок XXI століття: громадянська війна за козацтво	357
Відродження козацтва?	357
Козаки-націоналісти	361
Радянська козащина	366
Інтерпретація козацького міфу шістдесятниками	373
Фейкове відродження козацтва?	381
Козацький міф у контексті постмодерної іронії	385
Іронія історії. Замість післямови	389

Кралюк П. М.

К77 Козацька міфологія України: творці та епігони / Петро Кралюк; худож.-оформлювач О. А. Гугалова. — Харків: Фоліо, 2017. — 394 с.: іл.
ISBN 978-966-03-7605-2.

Петро Кралюк (нар.1958 р.) — доктор філософських наук, професор, перший проректор Національного університету «Острозька академія». Є автором численних робіт з історії культури України, зокрема її філософської думки. Створив власну концепцію історії філософії України, яка відрізняється від загальноприйнятої. Відомий також своєю історичною публіцистикою на шпальтах газет «День», «Дзеркало тижня» та сайті радіо «Свобода». Його перу належить низка романів і повістей («Шестиднев», «Лицар і смерть», «Діоптра», «Віднайдення раю»), де він подає дещо незвичний погляд на роль елітарних верств та козацтва в історії України.

У книзі «Козацька міфологія України: творці та епігони» розглянуто феномен українського козацтва, його еволюцію, показано, як формувалися міфічні уявлення про козаків, починаючи з кінця XVI століття й завершуючи днем сьогоднішнім. Значну увагу приділено козацькій міфології часів Гетьманщини. Також показано, як «козацька ідея» інтерпретувалася в різних національних проектах XIX століття (російському, польському й українському), яких вона зазнала модифікацій у столітті XX. Видання розраховане передусім на тих, хто цікавиться українським козацтвом, його історією та культурою.

УДК 821.161.2.09+82-343(477)
ББК 82(4Укр)-440+63.3(4Укр)

Петро Кралюк (нар. 1958 р.) — доктор філософських наук, професор, перший проректор Національного університету «Острозька академія». Є автором численних робіт з історії культури України, зокрема її філософської думки. Створив власну концепцію історії філософії України, яка різниться від загальноприйнятої. Відомий також своєю історичною публіцистикою на шпальтах газет «День», «Дзеркало тижня» та сайті радіо «Свобода». Його перу належить низка романів і повістей («Шестиднев», «Лицар і смерть», «Діоптра», «Віднайдення раю»), де він подає дещо незвичний погляд на роль елітарних верств та козацтва в історії України.

У книзі «Козацька міфологія України: творці та епігони» розглянуто феномен українського козацтва, його еволюцію, показано, як формувалися міфічні уявлення про козаків, починаючи з кінця XVI століття й завершуючи днем сьогоднішнім. Значну увагу приділено козацькій міфології часів Гетьманщини. Також показано, як «козацька ідея» інтерпретувалася в різних національних проектах XIX століття (російському, польському й українському), яких вона зазнала модифікацій у столітті XX. Видання розраховане передусім на тих, хто цікавиться українським козацтвом, його історією та культурою.

ISBN 978-966-03-7605-2

9 789660 376052